

РОЗДІЛ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.136 (477)

ТРАДИЦІЙНІ ТА ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО СИСТЕМАТИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА TRADITIONAL AND INNOVATIVE APPROACHES TO UKRAINIAN LAW SYSTEMATIZATION

Галюк Р.Г.

*здобувач кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права
Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова*

У дослідженні кодифікації як самостійної форми систематизації правового матеріалу увага приділяється всебічному аналізу теоретичних проблем визначення кодифікації, її мети, функцій, ролі та значення в процесі упорядкування нормативно-правових актів, розкриттю зв'язку з іншими видами систематизації. Зроблено висновки, що саме кодифікація дає можливість вирішити нагальні проблеми вдосконалення та підвищення ефективності чинного законодавства.

Ключові слова: класифікація, систематизація, традиційний підхід, інноваційний підхід, галузь права, критерій, реформа.

В исследовании кодификации как самостоятельной формы систематизации правового материала внимание уделяется всестороннему анализу теоретических проблем определения кодификации, ее цели, функции, роли и значения в процессе упорядочения нормативно-правовых актов, раскрытию связи с другими видами систематизации. Сделаны выводы, что именно кодификация дает возможность решить насущные проблемы совершенствования и повышения эффективности действующего законодательства.

Ключевые слова: классификация, систематизация, традиционный подход, инновационный подход, отрасль права, критерий, реформа.

In codification research as independent form of ordering of a legal material the author in details stops on the all-round analysis of theoretical problems of definition of codification, its purpose, functions, roles and values in the course of streamlining of regulatory legal acts, opens communication with other kinds of ordering. Conclusions what exactly codification gives possibility to solve actual problems of improvement and increase of efficiency of the current legislation are drawn.

Key words: classification, systematization, traditional, innovation, industry law, criterion of reform.

Постановка проблеми. Із часу проголошення незалежності в Україні відбувається інтенсивний законодавчий процес, постійно оновлюються та актуалізуються нормативні акти, втрачають чинність застарілі, приймаються нові, тобто спостерігається тенденція до збільшення загальної кількості нормативно-правових актів, що приймаються в системі законодавчої та виконавчої влади. Вони мають різну юридичну силу, темпоральну дію, розповсюджуються на різноманітні кола суб'єктів і територіальний простір, що зумовлює чисельні колізії. В умовах кількісного збільшення нормативного матеріалу актуальною є проблема впорядкування й систематизації прийнятих правових актів із метою ефективного їх використання, адже від впорядкованості законодавства залежить розвиток держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Складність юридичної природи систематизації нормативно-правових актів, різноманітність її видів зумовили значний інтерес учених-юристів до вказаної проблематики. Зокрема, різні аспекти систематизації нормативно-правових актів розглядали такі вчені, як С.С. Алексєєв, М.В. Баглай, С.В. Дорохін, Л. Дюгі, М.Л. Захаров, Є.А. Керімова, Є.І. Колюшін, Г.А. Коро-

бов, М.І. Лепіхов, Т.К. Миронова, В.К. Райхер, В.Д. Сорокін, Ю.А. Тихомиров та інші.

Мета статті – на основі вивчення наукових джерел визначити поняття кодифікації, її мету, функції, роль і значення в процесі систематизації нормативно-правових актів, зв'язок з іншими видами систематизації правового матеріалу, а також проаналізувати традиційні та інноваційні підходи до систематизації галузей українського права.

Виклад основного матеріалу. Систематизація як логічна категорія базується на понятті класифікації. Характеристика будь-якого правового явища була б не повною без його класифікації. Класифікація дозволяє відобразити найбільш істотні риси, властиві українському праву.

Класифікація – система співвідпорядкованих понять (класів, об'єктів) визначеної галузі знань або діяльності людини, яка використовується як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями чи класами об'єктів. Наукова класифікація виражає систему законів, властивих відображеній у ній сфері дійсності. Виділяють природні класифікації, основою яких є суттєві ознаки об'єктів (наприклад, періодична система хімічних елементів), та штучні класифікації, у яких використовуються несуттєві

ознаки. До штучних класифікацій відносяться так звані допоміжні класифікації (алфавітно-предметні покажчики, іменні каталоги в бібліотеках). Щодо несуттєвості ознак штучної класифікації зазначимо, що відображення системи зв'язків, властивих сфері нормативно-правових актів, та ознаки класифікації законодавчого матеріалу відіграють основну роль у процесі зведення різноманітного нормативного матеріалу до визначеної системи та не можуть бути несуттєвими. Тому твердження про несуттєвість ознак може застосовуватися під час визначення штучної класифікації лише щодо певних галузей науки. Що стосується правової науки, яка широко використовує саме штучну класифікацію, то ознаки, за якими проводиться розмежування нормативного матеріалу в цій сфері, є суттєвими. У цьому полягає їх науково-правова цінність.

Щодо сутності цього явища, то, як визначав на початку двадцятого століття професор В.Д. Катков, класифікація, як і концепція, є власне телеологічною зброєю духу. Це означає, що будь-яка класифікація має відносне значення, що жодна з них не може бути вічною та винятковою цінністю та що зміна мети дослідження завжди, як наслідок, повинна викликати зміну в класифікаціях. Тому можна стверджувати, що класифікація цілком залежить від предмета дослідження, тобто вид класифікації, який може застосовуватися під час дослідження певної визначеної проблеми, може частково або зовсім не відповідати меті дослідження іншого предмета.

Систематизація – класифікація на основі тих чи інших понять, яка є основою проведення певних заходів щодо впорядкування наукових понять, категорій тощо.

Класифікація в юриспруденції розглядається як самостійна наукова категорія, значення якої останнім часом значно зросло. Насамперед необхідно підкреслити методологічний потенціал класифікації. У дослідженні систематизації права вона дозволяє, по-перше, показати кількісні та якісні параметри структурних відокремлень у праві; по-друге, об'єднати у своєму історичному й соціальному розвитку значну кількість правових масивів і на одному етапі їх функціонування пояснити їх ознаки, взаємозв'язок і відмінності; по-третє, застосувати найважливіші діалектичні категорії загального, особливого й одиничного в оцінках різноманітних елементів сучасної систематизованої системи права, підкреслити їх багатоваріантність і багатоаспектність.

З урахуванням запропонованих характеристик визначимо класифікацію галузей права як послідовний науково обґрунтований процес розчленування загального правового масиву, його складових норм, тобто елементарних частинок, на різні структурні утворення – елементи системи права, вироблений за сукупністю типових ознак і якостей. Об'єктом класифікації права, таким чином, буде вступати його структурний підрозділ – тип галузей права.

Розподіл права на типові частини сьогодні зумовлено вимогами часу. У межах того чи іншого виду галузей права відбувається внутрішнє більш детальне роз-

членування на типові галузі та інститути. Такий поділ став необхідним тому, що традиційні галузі та інститути виявилися не в змозі вмістити все різноманіття норм, а також еволюціонуючих ознак галузі. Сучасне право виросло зі старих структуроутворюючих форм.

Саме в процесі класифікації галузей права можна виділити традиційні та інноваційні підходи. До традиційних варто віднести класичні, усталені, історично сформовані види галузей права: профілюючі та спеціальні, інтегруючі й предметні, матеріальні та процесуальні, публічні й приватні.

Кожна з названих груп являє собою певну парну категорію. Це свідчить про те, що між ними існує тісніший зв'язок, заснований на взаємопроникненні їх норм та ознак. Відокремлення перерахованих вище видів здійснюється за відомими критеріями. Проте процеси еволюціонування права також вплинули на ці критерії та на самі види, якісно змінивши їх.

Ті ж процеси створюють основу для визначення інноваційних підходів, суть яких полягає в тому, що завершені правові утворення, які з'явилися й відокремилися за новими підставами, а нині функціонують у самостійному режимі реалізації. Для запропонованої класифікації характерно те, що окремі види галузей або галузі можуть мати ознаки, які властиві декільком видам. Тому за кожним із них вони можуть включатися у відповідні види, проте це явище не повинно розглядатися як нашарування. Воно свідчить про різноманіття й багатовимірність у систематизованій системі права в цілому.

Профілюючі галузі – вид, який об'єднує початкові, базові галузі права, що склалися в результаті тривалого історичного процесу правового розвитку суспільства та правозастосування, що охоплюють найбільш значні сфери суспільних відносин і послужили основою структурування юриспруденції.

Найбільш обґрунтовану конструкцію профілюючих галузей права сформулював С.С. Алексєєв. Згідно з його теорією до профілюючих галузей права треба відносити «...сім (не більше й не менше) підрозділів: конституційне право, потім три матеріальні галузі права, <...> а також три процесуальні галузі» [1, с. 66].

Беручи до уваги запропоновану С.С. Алексєєвим групу профілюючих галузей права, варто визнати обґрунтованими виділені їм відмінні особливості галузей розглянутого виду:

- 1) концентрують головні (генеральні) юридичні режими – режими якісно своєрідні, вихідні за специфікою правового регулювання, тому зумовлюють основні типові особливості юридичного інструментарію;
- 2) відрізняються юридичною чистотою, яскравою контрастністю, юридичною несумісністю стосовно один одного, що виключає можливість взаємного субсидіарного застосування їх у цій галузі норм;
- 3) є юридично первинними, тобто містять вихідний правовий матеріал, який потім так чи інакше використовується під час формування правових режимів інших галузей, та, як наслідок, виступають як заголовні підрозділи цілих груп галузей права (наприклад, цивільне право – заголовна частина групи галузей цивілістичного профілю);

4) у своїй сукупності, як і належить ядру цілісної системи, мають струнку, закінчену архітектуру, чіткі закономірні залежності, ієрархічні зв'язки [1, с. 68].

До виділених С.С. Алексєєвим особливостей вважаємо за необхідне додати ознаку, визначену С.А. Івановим: профілюючі галузі права «поширюють свою дію на всіх суб'єктів правовідносин». У сукупності зазначені особливості (ознаки) характеризують профілюючі галузі права як вид галузей права. Таким чином, до виду профілюючих галузей права, що володіють перерахованими вище субстанціональними ознаками, треба відносити такі: конституційне право, цивільне право, кримінальне право, адміністративне право.

Спеціальні галузі – вид похідних від профілюючих галузей права, що регулюють певну сферу суспільних відносин і розповсюджують свою дію лише на спеціальне коло суб'єктів.

До субстанціональних ознак галузей права зазначеного виду варто відносити спеціальне коло суб'єктів, загальноправове положення та статус суб'єктів, модифікування та пристосованість до особливих сфер життя суспільства [2, с. 93], правових режимів і методів правового регулювання тощо. Основною відмінністю є їхня історична відокремленість від профілюючих галузей права. Цей вид галузей права вважаємо доцільно представити через сукупність всіх галузей права, за винятком чотирьох профілюючих.

Інтегруючі галузі – вид галузей права, які регулюють суспільні відносини, що складаються в усіх сферах життєдіяльності суспільства, норми яких відрізняються інтеграційною функцією, проникненням в інші елементи системи права (міжнародне публічне та приватне право, конституційне право).

Галузь конституційного права початкова, вона не є наслідком інтеграційних процесів. Питання про приналежність конституційного права до інтегруючих галузей українського права безпосередньо пов'язано з її предметом. Предмет конституційного права складний та є одним із найбільш спірних питань у теорії права. Його обговорення бере початок у буржуазному праві та триває досі. Навіть нині в юридичній літературі також відсутня єдність у розумінні предмета конституційного права. Так, наприклад, М.В. Баглай вважає, що предмет конституційного права охоплює лише дві сфери суспільних відносин:

а) охорона прав і свобод людини та громадянина (відносини між людиною й державою);

б) устрій держави й державної влади (владні відносини) [3, с. 15–16].

Є.І. Колюшін визначає предмет конституційного права як сукупність суспільних відносин, що виникають під час встановлення основ суспільного ладу, під час встановлення та регулювання конституційно-правового статусу громадянина в Україні, організації й діяльності держави та державної влади [8, с. 6–7].

С.В. Дорохін пропонує як предмет конституційного права розглядати суспільні відносини щодо визначення територіальних, політичних, соціальних

та економічних умов здійснення державної влади, а також суспільні відносини, що складаються в процесі здійснення безпосередньої та представницької демократії (включаючи місцеве самоврядування) [4, с. 56].

Наука так і не змогла позначити чіткі межі предмета цієї традиційної галузі права. Це, на нашу думку, вказує на взаємозв'язок відносин, що об'єднуються предметом конституційного права з усіма іншими видами правовідносин. Тому норми цієї галузі, займаючи провідне становище в системі права, впливають на формування інших галузей українського права, інтегруючись до них. Аналогічне положення ми зустрічаємо також у міжнародному праві, причому прояв інтегруючого начала в останні роки є необоротним, що призвело до якісної трансформації самого міжнародного права. Саме на цьому ґрунтується принцип примату норм міжнародного права, прийнятий сучасною доктриною українського права.

Предметні галузі – вид галузей права, що впливають на суспільні відносини в певній галузі життя. До них треба відносити всі галузі українського права.

Сучасне розуміння виду предметних галузей варто будувати з урахуванням концептуального підходу, який ми поділяємо, про існування загальноправового й галузевого предмета, сформульованого В.Д. Сорокіним [14, с. 14–68].

Значення цього підходу полягає в тому, що він показує нерозривний зв'язок всієї системи суспільних відносин, для врегулювання яких створюється вся система права, з окремими сферами, видами, блоками, групами суспільних відносин, що виступають як галузеві або інституційні предмети регулювання. Саме тому до виду предметних галузей ми відносимо фактично всі галузі українського права.

Зміни, що відбулися в Україні, процеси інтеграції та диференціації, діалектична зміна сфери правового регулювання, нові підходи до розуміння права дозволяють виділити нові види галузей права: комплексні галузі права, економічно-орієнтовані галузі права, соціальне право. Розглянемо їх детальніше.

Термін «соціальне право» використовувався ще в дореволюційному праві [5, с. 11–12]. Однак відмінності в його розумінні не дозволили сформувати єдиного загальновизнаного уявлення про цю правову категорію. А.Е. Козлов писав: «...знайти переконливі аргументи на користь виділення в правовій системі нашої країни особливого соціального права поки що важко. Концепцію такої галузі права, яка б включала всі норми, що регулюють соціальні відносини, обґрунтувати було б дуже складно, насамперед тому, що предмет регулювання занадто різномірний, нині соціальні відносини регулюються різними галузями права» [12, с. 67]. Сьогодні існує необхідність наукового дослідження цієї проблематики.

Існують два підходи до розуміння соціального права. Відповідно до першого соціальне право треба розглядати як «надгалузеве» правове утворення, що знаходиться на одному щаблі з приватним правом і публічним правом. Ю.А. Тихомиров до галузей соціального права відносить «галузі публічного права, прямо звернені до захисту інтересів людини

та громадянина» [15, с. 342]. Учений звертає увагу на характерне для них своєрідне переплетення «приватних» і «публічних» начал: «Галузі соціального права або містять своєрідний баланс цих начал, або відображають пріоритет «публічних начал» як ефективного способу забезпечення особистих інтересів. Особливо це помітно там, де «одночасне» злиття індивідуальних інтересів у загальний вимагає публічно-правового регулювання, детальної регламентації обов'язків і повноважень державних органів, введення заходів відповідальності» [15, с. 345].

Інший підхід полягає у формуванні «комплексної» [10, с. 56], «вторинної галузі права» [9, с. 13] – соціального права, «норми якого регулюють <...> відносини з надання суспільством своїм членам матеріальних благ у випадках настання соціальних ризиків, що викликають у силу своєї суспільної значимості об'єктивну потребу в забезпеченні соціальної захищеності людини» [12, с. 74]. Звертає на себе увагу визначення, надане В.А. Іваненко та В.С. Іваненко: «Інститут соціальних прав – система правових норм, що регулюють відносини, які складаються в процесі діяльності держави щодо забезпечення прав людини, статусу індивідів, гарантій, процедури їх реалізації та захисту прав». Варто зазначити, що, незважаючи на відмінність термінів «комплексна галузь соціального права» й «комплексний інститут соціальних прав», ідеться фактично про одне й те ж саме. Складно погодитися з такою думкою М.Л. Захарова та Є.Г. Тучкової: «Певна консолідація правових норм, що регулюють різнохарактерні відносини у сфері соціального забезпечення, помітна вже зараз, проте пройде ще багато часу, перш ніж сукупність цих норм трансформується в систему якісно нового права, більш високого рівня розвитку й охопить цілісним правовим регулюванням всі відносини у сфері соціального забезпечення. Тільки тоді можна буде обґрунтувати утворення комплексної галузі в загальній системі права як соціальне право» [6, с. 59]. Вважаємо, що ця програма вже виконана.

Підвищення впливу економічних реформ на правове регулювання суспільних відносин сприяло виникненню ще одного нового виду економіко-орієнтованих галузей права. До нього відносяться галузі права, які безпосередньо регулюють економічні питання (цивільне право, фінансове право, підприємницьке право тощо), а також інститути й норми інших галузей права, що безпосередньо беруть участь у регулюванні процесів економіки.

Варто зазначити, що всі існуючі галузі права певною мірою пов'язані з економічними процесами. Залежно від економічного орієнтування галузі українського права можна поділити на такі: галузі права, які безпосередньо регулюють економічні питання (економічне право); галузі публічного права, орієнтовані на управління економічними процесами суспільства; галузі права, зорієнтовані на захист інтересів особистості в економічній сфері в умовах ринкової економіки та глобалізації. Як пояснення треба вказати, що до першої групи галузей розглянутого виду відносяться галузі, які переважно скла-

даються з економіко-орієнтованих норм, метод безпосереднього регулювання яких є переважаючим. До другої групи – галузі, у яких економіко-орієнтовані норми виконують другорядну роль і переважно опосередковано впливають на економічні відносини. Відмінною рисою галузей третьої групи є функція інтересів суб'єктів в економічній сфері.

Сенс такого поділу полягає не тільки в тому, щоб виділити галузі права, які регулюють публічні та приватні інтереси особистості в умовах ринку, а також мають пряме відношення до економіки, а в тому, щоб у всіх галузях права відобразити економіко-правове значення громадської та приватної користі в їх взаємоузгодженій єдності.

Поряд із виділенням виду економіко-орієнтованих галузей права в літературі зустрічається вказівка на галузь економічного права. Зокрема, такий елемент виділяється в структурі міжнародного публічного права [11, с. 416–441]. Вважаємо, що ці категорії треба розрізняти й що для характеристики виду галузей більш прийнятним є термін «економіко-орієнтовані галузі».

Першочерговою тенденцією розвитку виду економіко-орієнтованих галузей права можна вважати прагнення економічної сфери суспільних відносин до інтеграції, унаслідок чого, на нашу думку, з'явилися процеси глобалізації.

Комплексні галузі права – вид, представлений сукупністю галузей права, які регулюють суспільні відносини, що складаються в різних сферах життєдіяльності суспільства, проте об'єднані за особливим функціональним призначенням (інформаційне право, колізійне право, права людини як галузь права тощо).

Цей вид галузей права виділив С.С. Алексєєв, розглядаючи його в співвідношенні з профілюючими та спеціальними галузями права [1, с. 66–69]. На нашу думку, крім своєрідного способу утворення, комплексні галузі відрізняються від традиційних галузей права методикою й особливостями організації предмета правового регулювання. Тому цей вид галузей права треба розглядати також у співвідношенні з інтегруючими та предметними видами галузей права.

Комплексний вид галузей права поки що не отримав визнання, причина цього – спірність існування, а також природа комплексної галузі. Думки вчених щодо цієї проблеми є прямо протилежними. Одні вважають, що комплексні галузі права не існують, інші відстоюють їх існування. Уперше згадку про комплексні галузі ми зустрічаємо у В.К. Райхера під час визначення страхового права. Предмет страхового права він визначив через суспільні відносини, що виникають у зв'язку зі страхуванням у різних галузях права [13, с. 189], тим самим вказавши на його комплексний характер. Пізніше ідею комплексних галузей розвинув С.С. Алексєєв: «Формування молоді основної галузі відбувається шляхом поступового перетворення правових спільностей зазвичай у такому видовому порядку: правовий інститут – підгалузь – комплексна спеці-

алізована галузь – основна спеціальна галузь. <...> Крупний інститут, а потім підгалузь «обростають» у результаті кодифікації законодавства інститутами й нормами інших галузей, відбувається їх узгодження, відоме зближення, і в результаті утворюється деяка єдність – комплексна галузь» [3, с. 226–227]. Треба зазначити, що в цьому випадку вчений обґрунтовує комплексну галузь законодавства, вважаючи її утворення першим кроком «у процесі формування галузі права» [3, с. 227]. Згідно з його теорією комплексна галузь є вторинним утворенням, оскільки володіє «лише частиною ознак та особливостей, властивих загальному поняттю «галузь права» [3, с. 193].

Е.А. Керімова стверджує, що, виходячи з розуміння предмета й методу правового регулювання як єдиних класифікуючих критеріїв галузей права, «комплексні галузі» права не існують, існують лише комплексні галузі законодавства [7, с. 8]. Як доказ своєї теорії вона, аналізуючи норми права, що становлять «комплексні галузі права», вказує на те, що ці норми виділяються з норм основних галузей, які, як правило, є субінститутами відповідних інститутів основних галузей права з урахуванням специфіки сфери діяльності, опосередкованої нормами цих галузей.

На нашу думку, проблеми існування в правовому масиві комплексних галузей права немає. Питання полягає в тому, що саме розуміти під галуззю права. Як ми зазначали, питання про девальвацію галузі стоїть досить гостро, що пов'язано насамперед із тим, що існуючі правові спільності, які регулюють

нові сфери діяльності, не потрапляють ні під одну з правових категорій. Треба зауважити, що галузь права – поняття більш ємне, тому розглядати його треба як галузь права, що володіє якісними характеристиками й регулює певні (як одну, так і декілька) сфери діяльності.

Висновки. З урахуванням існуючих підходів до розуміння систематизації права, а також новачій у класифікації галузей права їх можна класифікувати за такими ознаками:

- за методикою й особливостями організації предмета правового регулювання: інтегруючі, комплексні, предметні галузі права;
- за способом утворення: профілюючі (базові, основні), комплексні, спеціальні галузі права;
- за інтересом і методом правового регулювання: публічне, приватне, соціальне право;
- за способом функціонування: автономні (матеріально-процесуальні галузі права) і залежні (власне матеріальні та процесуальні галузі права) типи галузей права;
- залежно від економічного орієнтування: економічне право; галузі публічного права, орієнтовані на управління економічними процесами суспільства; галузі права, зорієнтовані на захист інтересів особистості в економічній сфері в умовах глобалізації.

Останнім часом окреслилися ще один підхід, в основу якого покладено спеціальні інтереси суб'єкта (права людини, гуманітарне право, регіональне право тощо). Однак цей критерій більшою мірою тяжіє до визначення галузей законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С.С. Алексеев. – М. : НОРМА, 2001. – 752 с.
2. Алексеев С.С. Государство и право. Начальный курс / С.С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрид. лит., 1994. – 192 с.
3. Алексеев С.С. Структура советского права / С.С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1975. – 263 с.
4. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации / М.В. Баглай, Б.Н. Габричидзе. – М. : Инфра М ; Кодекс, 1996. – 512 с.
5. Дорохин С.В. Дискуссия о предмете конституционного права / С.В. Дорохин // Конституционное и муниципальное право. – 2002. – № 3. – С. 2–6.
6. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства / Л. Дюги. – М. : Типография т-ва И.Д. Сытина, 1908. – 957 с.
7. Захаров М.Л. Право социального обеспечения России : [учебник] / М.Л. Захаров, Э.Г. Тучкова. – М. : БЕК, 2002. – 560 с.
8. Киримова Е.А. Правовой институт: понятие и виды / Е.А. Киримова. – Саратов, 2000. – 55 с.
9. Колюшин Е.И. Конституционное (государственное) право России / Е.И. Колюшин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1999. – 381 с.
10. Коробов Г.А. Государственная система социальной защиты личности при переходе к рыночной экономике : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Г.А. Коробов. – М., 1994. – 23 с.
11. Лепихов М.И. Право и социальная защита населения (социальное право) / М.И. Лепихов. – М. : Былина, 2000. – 322 с.
12. Международное право : [учебник] / отв. ред. Ю.М. Колосов, В.И. Кузнецов. – изд. 2-е, доп. и перераб. – М. : Международные отношения, 1998. – 624 с.
13. Миронова Т.К. Перспективы становления отрасли социального права / Т.К. Миронова // Журнал российского права. – 2003. – № 10. – С. 67–74.
14. Райхер В.К. Общественно-исторические типы страхования / В.К. Райхер. – М. ; Л. : АН СССР. 1947. – 282 с.
15. Сорокин В.Д. Правовое регулирование. Предмет, метод, процесс (макроуровень) / В.Д. Сорокин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 661 с.
16. Тихомиров Ю.А. Публичное право : [учебник] / Ю.А. Тихомиров М. : БЕК, 1995. – 642 с.